

विद्या भवन बालिका विद्यापीठ

शक्ति उत्थान आश्रम लखीसराय

विषय संस्कृत दिनांक 01-03-2021

वर्ग- सप्तम शिक्षक राजेश कुमार पाण्डेय

एन० सी० ई० आर० टी० पर आधारित

समास, (समासः)

परिभाषा:- *अनेकेषां_पदानां_एकपदी_भवनं_समासः।*

व्याख्या:-

दो या दो से अधिक पदों का एक पद हो जाना , समास कहलाता है ।

समास' शब्द का शाब्दिक अर्थ होता है 'छोटा-रूप'।

यथा :- दिनं दिनं प्रति - प्रतिदिनं ।

समास_विग्रह :-

किसी समस्त पद या सामासिक शब्द को उसके विभिन्न पदों एवं विभक्ति सहित पृथक् करने की क्रिया को समास का विग्रह कहते हैं।

समासाः द्विधा :-

1-केवलसमासः ।

2-विशेषसमासः ।

केवलसमासः :- तत्पुरुषादिसंज्ञाविनिर्मुक्तः

समाससंज्ञामात्रयुक्तः केवलसमासः ।

अर्थात् यस्य समासस्य नास्ति नाम कश्चित् सः समासः

केवलसमासः इति अभिधीयते (ज्ञायते) ।

विशेषसमासः :-

विशेषसमासः चतुर्धा -

1- ★अव्ययीभावसमासः :-

सूत्र :-* *पूर्वपदार्थप्रधानो_अव्ययीभावः ।

यस्मिन् पूर्वपदस्य प्राधान्यं भवति सः
अव्ययीभावसमासः इति अभिधीयते । अव्ययीभावे प्रायः
पूर्वपदम् अव्ययमपि भवति एव ।

***(Note :-**

(i) इसका पहला पद या पूरा पद अव्यय होता है।

(ii) उपसर्ग युक्त पद भी अव्ययीभव समास होते हैं।)

यथा:-*

★समीपार्थकः - कृष्णस्य समीपम् - उपकृष्णम्

★अभावार्थकः - मक्षिकाणाम् अभावः - निर्मक्षिकम्

★योग्यतार्थकः - रूपस्य योग्यम् - अनुरूपम्

★वीप्सार्थकः - दिनं दिनं प्रति - प्रतिदिनम्

★पदार्थानतिवृथार्थकः - शक्तिम् अनतिक्रम्य

★मर्यादार्थकः - आ मुक्तेः - आमुक्तिः (संसार☺)

★अभिविध्यर्थकः - आ बालेभ्यः - आबालम् (हरिभक्तिः)

★आभिमुख्यार्थकः - अग्निम् अभि - अभ्यग्नि

★मात्रार्थकः - शाकस्य लेशः - शाकप्रति

★अवधारणार्थकः - यावन्तः श्लोकाः - यावच्छ्लोकम्

L★पारेशब्दयुक्तः - पारे समुद्रस्य - पारेसमुद्रम्

★मध्येशब्दयुक्तः - मध्ये गंगायाः - मध्येगंगम् *आदि

